

Historia on katoavien jälkien virta

Melanie Ilic ja Dalia Leinarte (toim.): *The Soviet Past in the Post-Socialist Present. Methodology and Ethics in Russian, Baltic and Central European Oral History and Memory Studies*. Routledge Approaches to History Vol. 14. Routledge, New York, London 2016. 257 s.

Kun neuvostokommunismi romahti 25 vuotta sitten, alkoi entisen Neuvostoliiton ja itäblokin maissa ajanjakso, jota ovat leimanneet historian uudelleenkirjoittaminen ja tyhjien aukkojen täyttäminen. Jälkisosialistista historiankirjoitusta hallitsi 1990-luvulla kansakunnan paluu historiaan sekä kommunistidiktatuurien rikosten, kuten vainojen, puhdistusten, pakkosiirtojen, karkotusten ja terrorin, selvittäminen. Monessa maassa valtiovalta teki kansakunnan historiasta välineen paitsi yhteisöllisen identiteetin ja yhteiskunnan jälleenrakentamisessa, myös ulko- ja turvallisuuspoliittisen sekä taloudellisen integraation toteuttamisessa. Poliitikot ja muut vaikuttajat ovat toki käyttäneet historiallista tietoa ja historiakertomuksia toistuvasti myös sisäpolitiikan välineenä.

Viimeisen 15 vuoden aikana tutkimuksen kohteeksi ovat nousseet vahvasti myös realisosialismin arki ja sen kokeneet ihmiset sekä yhteiskunnan alarakenteet ja vaihtoehtoiset verkostot. Neuvostovallan jälkeensä jättämä media-, tilasto- ja asiakirja-aineisto on usein paitsi niukkaa, puutteellista ja sattumanvaraista, myös monin tavoin epäluotettavaa ja jopa tahallisesti informaatiota vääristelevää. Pelkästään järjestelmän tuottaman aineiston varassa ihmisten elämää onkin mahdotonta tutkia ja ymmärtää. Jotta kuva sosialismin ajasta tulisi monisyisemmäksi, yhä useammat historioitsijat ovat kääntyneet muistitiedon, haastattelujen ja suullisten kertomusten eli ns. kommunikatiivisen muistin piiriin kuuluvien aineistojen puoleen.

Kommunismien romahtaminen päästi valloilleen muistelmien, piilossa pidettyjen päiväkirjojen ja omaelämäkertateosten aallon jo 1990-luvulla. Lisäksi sosiologit, folkloristit ja historioitsijat alkoivat haastatella näkijöitä ja kokijoita tuottaen täysin uutta tutkimusmateriaalia, usein traumaattisista kokemuksista ja vaikeasti käsiteltävistä muistoista. Valkoiset laikut alkoivat täytyä paitsi vaiettuina tapahtumina kirjaavasta painomustasta, myös ihmiselön koko kirjon väreistä: haluista, tunteista, unelmista, pettymyksistä, toiveista ja peloista. Erityisesti historioitsijoille muistitietoaineisto merkitsi aluksi mahdollisuutta kirjoittaa reaaliosialismin historiaa kokonaisvaltaisemmin, ”täyttää aukkoja” ja kuvata mennyttä ”niin kuin se oli tapahtunut”. Muistinvaraisen aineiston avulla sosialistista neuvostoaikaa onkin kyetty kuvaamaan aiempaa laajaa-alaisemmin. Samalla käsitys siitä, mitä elämä reaaliosialismissa oli, on lopullisesti vapautunut vallan ylärakenteista lähtevästä totalitarismiteorian tarkastelutavasta.

Muistellen tuotettu aineisto on osoittautunut monin tavoin haastavaksi. Jo 1990-luvulla monet tutkijat havaitsivat, että neuvostoaikaa koskeva muistitieto on paljon muutakin kuin potentiaalista tietoa. Omaelämäkerralliset kertomukset sisältävät myös informaatiota henkilön suhteesta tapahtumiin ja toimijoihin sekä suhtautumisesta omiin kokemuksiin ja niistä kertomiseen nykyajassa. Aineisto myös herättää tutkijan mielessä kysymyksiä tiedon luonteesta ja subjektiivisista merkityksistä sekä pohdintaa siitä, kenen totuudesta muistitiedossa on lopulta kyse: miten ja miksi kokemukset ja tiedot ovat kietoutuneet yhteen laajempien kulttuuristen kertomusten kanssa.

Muistitieto on tuonut historioitsijoiden ratkaistavaksi paitsi lähdekriittisiä ja metodologisia ongelmia, myös eettisiä kysymyksiä. Nämä ovat nousseet esiin erityisesti kansalaisyhteiskuntaa ja yksilönvapauksia jyrkästi rajoittavien epädemokraattisten järjestelmien tutkimuksessa. Tällaista yhteiskuntaa koskevan tiedon äärellä historian tutkija ei voi olla vain ”kriittinen faktojen kirjaaja”. Hänen olisi kyettävä olemaan myös kekseliäs ja intuitiivinen erilaisten diskurssien tulkitsija, joka pystyy sekä lukemaan kertomusta

kielen ja ilmaisujen vivahteiden tasolla että luotaamaan kerronnan sisällön ja muotojen takaa pilkottavia syvempiä yksilöllisiä ja yhteisöllisiä merkityksiä. Lisäksi hänen tulisi kyetä luomaan muistitietoa kerätessään keskinäisen kunnioituksen ja luottamuksen ilmapiiri sekä käsittelemään ja tulkitsemaan tietoa sensitiivisesti ja eettisesti kestäväällä tavalla.

Melanie Ilicin ja Dalia Leinarten toimittama artikkelikokoelma *The Soviet Past in the Post-Socialist Present* on yritys paneutua näihin kaikkiin ongelmiin.

Teos koostuu kahdesta johdantoartikkelista sekä 12:sta Venäjää/Neuvostoliittoa, Baltian maita sekä itäisen Keski-Euroopan maita käsittelevästä artikkelista, vastaavasti ryhmiteltyinä. Suurin osa tutkimusartikkeleista sisältää metodologista ja eettistä pohdintaa kunkin tutkijan ja tutkijaryhmän omasta tapaustutkimuksesta ja sen aineistosta.

Mielenkiintoisen kokonaisuudesta tekee sekin, että osa tutkimushankkeista on artikkeleita kirjoitettaessa ollut vielä kesken tai jopa tekijänsä mielestä ainakin osittain epäonnistunut.

Tutkimuskohteena ovat ennen kaikkea tavallisten naisten, useimmiten palkkatyötä tehneiden perheenäitien, kokemukset ja kertomukset neuvostososialismin ajasta. Sosialististen yhteiskuntien naisten yksityinen arki ja perhe-elämä olivat vielä 2000-luvulle tultaessa tutkimuksen katveessa, oli kyse sitten historiasta, sosiologiasta tai kirjallisuudentutkimuksesta. Tutkimusartikkeleiden näkökulma ja tutkimuskohteet ovat kautta linjan hyvin perusteltuja; neuvostonainen jäi usein asemaan, jota voisi kuvata virallisesti ylistetyksi mutta arjessa alistetuksi; reaalisosialismin naisihanteena oli sivistynyt mutta työnsä lisäksi kodin pyörittämisestä ja lasten hyvinvoinnista riemumielellä huolehtiva vaatimaton puurtaja.

Oikeastaan minkä tahansa länsimaisessa yhteiskunnassa näkymättömään tai alistettuun asemaan mielletyn ryhmän tutkimus johtaisi neuvostojärjestelmän realiteettien tasolla tarkasteltuna uudensuun avauksiin ja havaintoihin. Mutta myös tavalliset perheenisät ovat näihin tutkimusaineistoihin sisältyvissä kertomuksissa kuvattu usein perheelleen etäisinä, työhön pakenevina tai liialliseen alkoholinkulutukseen ja väkivaltaan taipuvaisina

häviöinä, joille sosialistinen järjestelmä ei tarjonnut kummoistakaan identiteetin tai hyvän itsetunnon rakennusmateriaalia, unelmien toteuttamismahdollisuuksista puhumattakaan. Odottavatko he vielä haastattelihoita?

Kokoomateoksessa, jossa erityisenä tulokulmana ovat metodologiset ja tutkimusetiikkaan liittyvät kysymykset, on tavallista, että käsitteet, näkökulmat ja eettiset pohdinnat esitellään moneen kertaan eri artikkeleissa. Näin on jossain määrin tässäkin kirjassa, mutta täytyy samalla todeta, että lähes jokainen tutkija tai ryhmä on nostanut ansiokkaasti esiin myös kiinnostavia aineisto- ja teemakohtaisia ongelmia.

Melanie Ilic vetää yhteen johdantoluvussa *From Interview to Life Story* muutamia keskeisiä suullisen historian tutkimuksen metodologisia ja eettisiä kehityslinjoja ja onnistuu avaamaan lukijalle heti kärkeeseen teoksen tematiikan merkityksen ja ongelmien laaja-alaisuuden. Esimerkiksi luottamuksellinen vuorovaikutus haastattelutilanteessa ja muistitietoaineiston tuottamisessa ei ole kiinni vain eettisten periaatteiden ja hyvien käytäntöjen noudattamisesta vaan usein myös tekijöistä, joihin tutkija ei voi itse paljon vaikuttaa. Hyvä esimerkki löytyy Sigita Kraniauskien ja Laima Žilinskien tutkimusartikkelista, jossa haastattelun onnistuminen riippuu siitä, kuinka tasaveroisesti haastateltava ja haastattelija ovat samalla lähtöviivalla tiedoiltaan, kokemuksiltaan ja ymmärrykseltään. Viesti on: mitä vahvemmin haastateltava tuntee haastattelijan kanssakokijakseen, sitä syvemmälle muistitiedon käsittelyprosessissa voidaan päästä.

Dalia Leinarten johdantoluku *Silence in Biographical Accounts and Life Stories* esittelee aineiston tulkinnan eettisiä ansoja ja pullonkauloja. Entisten sosialistimaiden alamaisilla oli pitkään esimerkiksi hyvin suuri epäluottamus kaikkia viranomaisilta vaikuttavia kohtaan, eivätkä vielä 2000-luvullakaan kaikki haastatteluihin suostuneet ole olleet valmiita puheensa tallentamiseen tai allekirjoittamaan haastatteluun kuuluvia sopimusasiakirjoja.

Teoksen Venäjä-osan kolme tutkimushanketta nostavat hyvin esiin sen, kuinka neuvostoajan muistelu ja etenkin keskustelu naisten asemasta ja kokemuksista ovat vaikeita asioita nyky-Venäjäälläkin. Ensimmäisessä artikkelissa ovat äänessä Barbara Engel ja Anastasia Posadskaya, joka jo 1990-luvun alussa käynnisti urauurtavan, haastatteluihin perustuvan tutkimushankkeensa neuvostonaisten historiasta (*Women in Soviet History*, 1998). Dialogimuotoisessa luvussa erilaisia tutkijasukupolvia ja -taustoja edustavat tutkijat keskustelevat kiinnostavasti venäläisten naisten omaelämäkerrallisiin haastatteluihin liittyneistä haasteista.

Yulia Gradskova kuvaa artikkelissaan *Women's Everyday Life in Soviet Russia* sitä, kuinka hän kiinnostui uudelleen jo kertaalleen väitöskirjaansa varten analysoimistaan naisten elämäkertoista. Alun perin hänen tutkimusteemansa olivat neuvostonaisten käsitykset äitiydestä, naisellisuudesta ja kauneudesta. Nyt tutkimuksen teemaksi ja näkökulmaksi nousivat vaietetut teemat, kuten raskausaika ja synnytys sekä elämäkertoissa ilmenevä, venäläisen mediankin 2000-luvulla esiin nostama nostalgia neuvostoajan ”hyvää tavallista arkea” kohtaan. Laura J. Olson avaa artikkelissaan *Interview as Conversation* mielenkiintoisesti sitä, kuinka suullisesti kerrotut omaelämäkerrat rakentuvat usein aiemmin omaksutun, laajalti kulttuurissa jaetun narratiivisen mallin tai rakenteen varaan. Olson vertailee tapoja, joilla neljä venäläistä maaseudulla asunutta naista kertoivat elämästään vaikeiden ihmissuhteiden ja materiaalien olosuhteiden paineessa. Naisten samastumiskohteet löytyivät tutusta venäläisestä folkloresta sekä sosialistisen realismin ajan teksteistä, mistä oli jäänyt merkkejä kertomusten sisältöön ja muotoon.

Teoksen mittavin osa käsittelee Liettuan, Latvian ja Viron neuvosto-aikaa ja siitä kertomista. Ingrida Gečiene on tutkinut elämäkerrallisten kertomusten kautta yli 180 liettualaisen naisen sopeutumista neuvostoyhteiskuntaan sekä sosiaalisen pääoman (Pierre Bourdieun käsite) tarjoamien resurssien varaan rakennettuja selviytymisstrategioita. *Paradoxes of Family Life* -artikkelissaan hän nostaa kiinnostavalla tavalla esiin kolme

keskenään varsin erilaista naista, perhetaustaa ja elämäntarinaa, joissa kuvastuvat vastarinnan, välinpitämättömyyden ja aktiivisen sopeutumisen strategiat.

Jo mainitut Kraniauskienė ja Žiliskienė kirjoittavat artikkelissaan neuvostoajan kokemuksista sen valossa, miten muistelun ja keskustelun tavat ovat muuttuneet Liettuassa neuvostovallan romahtamisen jälkeen. He käsittelevät sitä, kuinka eri sukupolvia edustaneet naiset muistelivat virallisten neuvostojuhlapäivien viettoa. Juhlille annetut merkitykset vaihtelevat, mutta keski-ikäisillä ja vanhemmilla naisilla on nuorempia enemmän erilaisia tapoja ”normalisoida” juhlapäivien vietto. Osalle ne toivat mieleen positiivisia nostalgisia muistoja ”onnellisesta neuvostolapsuudesta”, toiset normalisoivat kokemuksensa painottamalla vapaapäivän omaehtoisia viettotapoja perhe- ja ystäväpiirissä. Osalle juhlapäivien muisteluun assosioitui täydellinen ideologian torjunta; haastateltava esimerkiksi kertoi, että päivän viettoon osallistumista pyrittiin välttämään tai että marsseilta ja paraateista livettiin kesken kaiken.

Suomessakin tutkimuksistaan tunnettu Leena Kurvet-Käosaar kirjoittaa artikkelissaan siitä, mitä ja miten virolaiset naiset tulivat elämäntarinoissaan kertoneeksi neuvostoajan parisuhteesta, rakkaudesta ja sen puutteesta. Naisten kertomuksissa kuvastuvat sekä sotienvälisen itsenäisyyden ajan että neuvostoajan ideologiset käsitykset perheestä, joissa kummassakaan ei pantu paljon painoa romanttiselle rakkaudelle ja läheisyydelle. Kurvet-Käosaarin mukaan kertomukset antavat arvokasta tietoa myös siitä, miten perhe-elämän ja työn yhteensovittaminen laajemmassa läheisten yhteisössä (perhe ja suku) kuvastaa kulttuuriperintönä aiemmilta sukupolvilta siirtyneiden arvojen ja käytäntöjen sekä neuvostoideologian sukupuolijärjestelmän kohtaamista.

Andrejs Plakans kirjoittaa artikkelissaan *History, the Remembered Past and Master Narratives: The Latvian Case* kollegojaan laajemmalla perspektiivillä. Toisin kuin tiettyyn aineistoon ja tapauksiin keskittyvät artikkelit, Plakansin teksti on katsaus siihen, millaisia metodologisia keskusteluja ja käännteitä suullisen historian ja muistitiedon tutkimus ovat tuoneet latvialaiseen historiantutkimukseen viimeisten 25 vuoden aikana. Plakansin napakka artikkeli on mielenkiintoinen vertaillen lännessä kylmän sodan aikana toimineiden emigranttihiljontijoiden ja jälkineuvostolaisten latvialaishiljontijoiden tapoja omaksua uusia historiantutkimuksen menetelmiä, näkökulmia ja käsitteitä. Metodologinen runsaus ja monitieteiset näkökulmat näyttävät kantaneen hedelmää paremmin uudelleenitsenäistyneessä Latviassa kuin esimerkiksi amerikalatvialaisten hiljontijoiden keskuudessa. Tämä ei ole yllättävä havainto, ja ilmiö on ollut nähtävissä jo pitkään esimerkiksi *Journal of Baltic Studies* -journalin sisällössä. Osin kyse on myös tutkijasukupolvien eroista, koulutuksesta lähtien. Plakans kuvaa artikkelissaan, kuinka monitieteisyyttä ja muistietoa on hyödynnetty kolmessa suuressa tutkimushankkeessa, jotka koskevat toisen maailmansodan tapahtumia Latviassa, kansallisen identiteetin muodostumista suhteessa maaseutuun ja latvialaisen diasporan tutkimusta. Plakansin mukaan kaikki kysymykset ovat olleet sellaisia, että niistä(kin) puhuttaessa latvialaisten ja venäjänkielisen väestön historiakertomukset törmäävät usein toisiinsa. Plakansin mukaan juuri ristiriitaisten näkemysten yhteensovittamisessa tarvitaan muistitiedon kaltaista aineistoa ja tavallisten ihmisten historiakertomuksia.

Maija Runcisin asuntopolitiikkaa ja yksityisasuntojen kansallistamista Riissa käsittelevään tutkimusprojektiin liittyvä artikkeli osoittaa, kuinka käyttämällä rinnakkain muistitietoa ja järjestelmän tuottamia dokumentteja voidaan yksinään epäluotettavalta vaikuttavasta aineistosta, esimerkiksi viranomaisten pakkovaltaa kaunistelleesta asiakirja-aineistosta, saada paljonkin tietoa järjestelmän käytännöistä, normeista ja arvoista. Monet

viranomaisten kertomukset ja tilastot jäisivät meille jopa käsittämättömiksi ilman sitä tietoa, jota ajan eläneet ja toimenpiteiden kohteiksi joutuneet voivat tarjota.

Aurimas Švedasin artikkeli *Three (Un)Successful Cases of the Application of Oral History Methods* pohtii mielenkiintoisin esimerkein ongelmaa, joka syntyy, kun haastateltavana on tunnettuja kulttuuripersonia ja vaikuttajia, jotka pyrkivät vahvasti ohjaamaan haastattelijaa joko oman näkemyksensä varassa tai kontrolloiden tutkijan teksteissään rakentamaa kuvaa haastateltavasta ja tämän kokemuksista.

Teoksen viimeisen osan aloittaa Unkarin maatalouden kollektivisointia 1960-luvulla valottava Ildiko Asztalos Morellin artikkeli, jossa muistitietoaineisto on kirvoittanut kirjoittajan pohtimaan sitä, onko traumaattisten kokemusten kertaaminen kertomalla enemmän uudelleentraumatisoiva kuin helpottava tai voimistava kokemus. Kollektivisointi nimittäin tuhosi tehokkaasti paitsi talonpoikaisen tuotantomuodon, myös rikkoi maaseudulla vallinneen perheiden välisen, paljolti naisten varassa toimineen keskinäisen apu- ja tukiverkon. Tutkimuksen kaksi perheenäitiä, jotka asemoivat molemmat ”itsensä perheelle uhranneiksi äideiksi”, kehittivät kuitenkin toisistaan tyystin poikkeavat selviytymisstrategiat.

Kelly Hignettin artikkeli Tšekimaan, Puolan ja Unkarin arkipäiväisestä pikkurikollisuudesta analysoi kertomisen tapoja, joilla valtion omaisuutta varastaneet neuvostokansalaiset normalisoivat ja oikeuttivat oman toimintansa. Joillekin haastatelluille perusteet löytyivät korruptoituneesta järjestelmästä, jota vastaan haastateltavat väittivät protestoivansa. Toisille varkauden oikeutti oman elintason turvaaminen ja kolmansille riitti perusteeksi väite siitä, että se oli normaalia, sosiaalisesti laajalti hyväksyttyä toimintaa. Hignett havaitsi muun muassa, että hänen omat länsimaiset moraalinorminsa ja käsityksensä rikollisuudesta voisivat nousta helposti ohjaamaan tutkijan tulkintoja muistitietoaineistosta. Tästä varmaankin tahattomana esimerkkinä on Hignettin lause

Työväentutkimus 2016 -vuosikirja

Pertti Grönholm: *Historia on katoavien jälkien virta*. Kirja-arvion verkkoversio

(s.207), jossa hän arvelee, että pikemminkin kuin välttämätön tarve (need), sosialistisen leirin harmaata taloutta motivoi usein silkka ahneus (greed).

Karolina Koziura, Olena Lytovka ja Melanie Ilic kirjoittavat teoksen viimeisessä artikkelissa toisen maailmansodan jälkiselvittelyissä pakkosiirrettyjen saksalaisten, puolalaisten ja ukrainalaisten perheiden ja etenkin naisten kokemuksista. Kirjoittajien mukaan pakkosiirtojen historia onkin paljolti naisten historiaa, sillä he olivat päävastuussa muuttokuormien kokoamisesta, taloustavaroiden ja ruoan hankkimisesta sekä lapsista huolehtimisesta. Heidän kuormanaan olivat myös köyhyys, nälkä, sairaudet sekä väkivallan ja kuoleman uhka. Näissäkin kertomuksissa nostalginen kaipuu kotikylän tai kaupunkiin saa muistelijat valtaansa. Tutkijat saivat kiinnostavaa tietoa lisäksi kansallisuuksien välisistä suhteista.

Ilicin ja Leinartin toimittama teos on metodologisesti avartava ja valaiseviin esimerkkeihin hyvin kytketty paketti samaan aikakauteen ja tematiikkaan liittyvistä, mutta näkökulmiltaan ja kysymyksiltään erilaisista tutkimuksista. Ajoittaisesta toistosta huolimatta teoksen monitieteinen ja ongelmakeskeinen ote miellyttää, ja sitä voi suositella varauksetta niin historioitsijoille kuin muillekin muistitietoa hyödyntäville tutkijoille.

Pertti Grönholm

dosentti, Turun yliopisto; erikoistutkija, Turun yliopiston tutkijakollegium (TIAS)